

Podiel cirkevných inštitúcií na vývoji osídlenia a hospodárstva východného Slovenska v 12.–16. storočí

FERDINAND ULIČNÝ

Účelom príspevku vzhľadom k jeho limitovanému rozsahu je stručné zhrnutie výsledkov činnosti cirkevných inštitúcií na východnom Slovensku z hľadiska sídlíštného a hospodárskeho. Sídlíštné hľadisko sa zameria najmä na zistenie a) kde a za akého stavu osídlenia vznikali sídla fár, kláštorov; b) ako a v akej miere sa ich predstavitelia podieľali pri vzniku nových dedín na cirkevných majetkoch. Z hospodárskeho hľadiska sa sleduje a) iniciatíva niektorých rádov pri udomácnovaní nových, resp. rozširovaní už známych poľnohospodárskych kultúr, ale aj zavádzaní nových spôsobov obrábania pôdy prípadne kultivovania dovtedy roľnícky nevyužívaných plôch; b) rozsah cirkevných územných majetkov a z nich plynúca renta jednotlivým inštitúciám.

Začneme svetským klérom, ktorý tu reprezentoval: ostrihomský arcibiskup, jagerský biskup, spišský prepošt, farári v jednotlivých farnostiach. Pokračovať budeme rádomým klérom a kláštorami, ktoré tu mali

benediktíni (Krásna n. Hornádom, Štôla, Strážky),
cisterciiti (Bardejov, Spiš. Štiavnik, Lipovník),
kartuziáni (Skala útočišťa, Červený kláštor),
augustiniáni (Veľký Šariš, Hrabkov, Bardejov, Spišské Podhradie),
premonštráti (Jasov, Leles, Nižná Myšľa),
križovníci (Gaboltov, Chmeľov, Lendak, Huncovce),
karmeliti (Prešov),
františkáni (Levoča, Križovany, Vranov, Humenné),
klárisky (Kežmarok),
dominikáni (Košice, Gelnica),
pavlini (Trebišov).

Vznikom jagerského biskupstva v 11. storočí väčšina východného Slovenska pripadla do jeho diecézy. Súčasťou ostrihomskej arcidiecézy zostal Gemer s turnianskym dištriktom a Spiš s hornotoryským dištriktom.

Majetkom ostrihomskeho arcibiskupa bola od roku 1291 Rožňava na základe donácie kráľa Ondreja III. Od 14. storočia bola Rožňava banským mestečkom. K arcibiskupskému majetku patrili aj susedné dediny Nadabula a Čučma. (Csánki, 154. Dejiny Rožňavy I, 46.) Z banského podnikania plynuli arcibiskupovi značné peňažné príjmy.

Jagerskému biskupovi patrila do roku 1248 dedina Šarišské Michalany. Trvalým majetkom biskupa bola Sv. Mária (teraz Bodrog v Zemplíne), ktorá mu patrila už pred rokom 1261 aj s polovicou mýta. Je zrejmé, že tunajší majetok jagerských biskupov bol malý, čo bolo dôsledkom menšieho záujmu biskupov o získanie majetkov príliš odľahlých od Jágra. (Wagner 458. Csánki, 373.)

Čas a okolnosti vzniku spišského prepoštstva zostávajú nejasné, lebo sa o tom nezachovali žiadne písomné správy. Isté je, že začiatkom 13. storočia, okolo roku 1209, bol prepoštom Nemeč Adolf, člen sprievodu Gizely, manželky kráľa Ondre-

ja II. (Marsina, 122. Fekete Nagy, 162–163.) Vznik prepoštstva možno predpokladať v 12., prípadne už v 2. polovici 11., storočia z iniciatívy uhorského kráľa resp. ostrihomského arcibiskupa. Nepochybne kráľ poskytol územný majetok a zriadil postavenie budov tvoriacich pôvodný areál Spišskej Kapituly. Na základe súhlasu kráľa Bela IV. z roku 1249 dal si prepošt postaviť obytnú vežu pred staršou vežou na hrade Spiš.

K najstarším majetkom prepošta patrili spišský Jablonov, Šebastovce v Above a Olaszliszka vo vinohradníckom južnom Zemplíne (MLR). Od polovice 13. storočia uhorskí králi darovali prepoštom viaceré spišské majetky. V roku 1250 Letanovce a Hejmut, roku 1264 Vysokú a Rošovce. Kráľ Ondrej III. daroval Lomničku, Kolačkov, Kromlov. Koncom 13. storočia prepoštovi patrili aj Jamník a Rybníček. V 14. storočí mu pribudli majetky dedín Katúň, Krigov, Klčov a v 15. Lúčka, Cakany-Reti (pri Nemešanoch), Nižný Slavkov, Aranyas (pri Jamníku), Petrovce, Ordzoviany, Brutovce, Podproč, Stokfalva (pri Bijacovciach) a Margecany, ktoré prepoštom dali králi, prípadne spišskí šľachtici. (Csánki, 275, 380. Varsik, I, 271).

Vzhľadom k tak početným a rozsiahlym majetkom, z ktorých časť síce patrila kapitule, bol spišský prepošt najmajetnejším prelátom na východnom Slovensku. Prepošti získavali už jestvujúce dediny, preto nebolo potrebné na ich panstve zakladať nové.

Na vývin osídlenia mal pozoruhodný vplyv rozvoj farskej sústavy v 11.–12. storočí. Vtedy z iniciatívy uhorských kráľov vznikli viaceré kostoly, ktoré neboli situované do sídlisk ale postavili ich medzi dedinami. Tieto, zpočiatku osamote stojace kostoly, slúžili ako farské pre obyvateľov najbližších dedín. Pri kostoloch sa postupne usadili poddaní, čím vznikli farské osady, ktoré sa vyvinuli v obce. Ich názvy boli odvodené od duchovného patróna miestneho kostola. Taký pôvod majú napr. kostoly a dediny Kostofany n. Hornádom, Meretice, Petrovany, Šarišské Michalany v Šariši, Svätá Mária v Zemplíne. Ojedinele vznikli podobným spôsobom kostoly a osady pri nich na šľachtických majetkoch v 13. storočí. Napr. Svätý Dzur v Šariši.

Tento metodický postup však nemožno uplatniť pri zisťovaní pôvodu početných obcí na Spiši, ktoré mali starší slovenský názov, ale aj maďarský resp. nemecký názov odvodený od duchovného patróna miestneho kostola.

BENEDIKTÍNI

Benediktíni boli najstaršou kresťanskou rehoľou. V strednej Európe sa podieľali na pokresťančovaní tunajšieho obyvateľstva. Základné povinnosti rehole modlitbu a fyzickú prácu uskutočňovali osamotene ako pustovníci – cremiti, alebo spoločne v klášteroch na čele s opátom.

Na východnom Slovensku jestvovalo benediktínske opátstvo v Krásnej nad Hornádom (Szeplak, Opátska), Štôle a Strážkach.

Vznik benediktínskeho kláštora v Krásnej nad Hornádom spadá do roku 1143. Nie je známa priama správa o iniciátorovi a obdarovateľovi kláštora. Napriek tomu pravdepodobnejšia sa javí možnosť, že vznikol z iniciatívy šľachticov Abovcov a nie kráľa. Vyplýva to zo skutočnosti, že v 2. polovici 13. storočia väčšina majetku Krásnej nad Hornádom patrila Abovcovi a oni boli aj svetskými patrónmi tunajšieho kláštora. (Szentpétery, 127. Varsik, Osídlenie I, 122, 181.)

Nič konkrétneho nemožno zistiť odkiaľ prišli benediktíni do Krásnej n. H. Profesor B. Varsik sa domnieva, že iniciatíva išla z juhu, konkrétne z Jágra, pričom konštatoval, že tunajší kláštor bol najstarším na východnom Slovensku.

Vybudovanie a udržiavanie budov, ktoré tvorili kláštornú osadu možno považovať za prínos z hľadiska sídlištného.

Nemožno pochybovať, že pôvodným najstarším majetkom kláštora, bola tá časť majetku Széplaku, ktorá neskôr dostala názov Opátska. Okolo roku 1337 opátstvu patrili aj majetky v Zdobě, Hrašovíku, Košických Oľšanoch, Bystri, Nižnej Hutke, Garbovcich, Čani, Haniske a Lebeni, ležiace v blízkosti kláštora.

Myšlianske opátstvo bolo najbohatšou benediktínskou ustanovíňou na východnom Slovensku.

Mladšími benediktínskymi kláštorami boli kláštory na Spiši v Štôle a Strážkach. Ich vznik spadá do rokov 1314 a 1371. Treba upozorniť, že ich osudy sú nejasné, keďže nevzbudili sústredenú pozornosť historikov. (Špirko II, 61. Fekete Nagy, 204–205.)

Po benediktínskych pustovníkoch – eremitoch zostali na východnom Slovensku jedinečné jazykové relikty v miestnych a chotárnych názvoch. Ide o názvy dedín Blatné Remety v Zemplíne, Mníšek nad Hnilcom a Mníšek nad Popradom v Spiši, ako aj chotárne názvy typu Remetisko vo viacerých chotároch.

Treba zdôrazniť, že pobyt a činnosť pustovníkov neovplyvnili bezprostredne vznik spomínaných dedín. Po nich zostali iba výstižné názvy polôh na ktorých žili. Keď na tých neskôr vznikli dediny, chotárne názvy Mníšek, Remety blízki obyvatelia prevzali za názvy dedín. Prítomnosť eremitov nemala teda priamu vecnú a časovú súvislosť so vznikom neskorších dedín.

CÍSTERCIÁNI

V rámci reformného hnutia vznikla podľa benediktínskych regúl koncom 11. storočia vo Francúzsku nová rehoľa, rehoľa cisterciánov. Okrem šírenia kresťanstva v severnej Európe sa jej členovia zamerali na kľčovanie lesov, zúrodňovanie dovtedajších pustatín, pestovanie dobytky, rozširovanie vinnej révy a iných kultúrnych plodín, ale aj na výstavbu vlastných kláštorov. Okrem duchovnej práce vyznačovali sa fyzickou činnosťou.

Na východnom Slovensku mali cisterciti kláštory v Bardejove, Spišskom Štiavniku a Lipovníku.

O cisterciánoch usadených v Bardejove nás informuje iba jediný domáci (uhorský) prameň a to listina kráľa Bela IV. z roku 1247. Listina uvádza, že cisterciti z poľskej Koprzywnice usadení pri kostole sv. Egídia v Bardejove sa pred kráľom sťažovali, že prešovskí Nemci zničili medzníky chotára ich bardejovského majetku a časť z neho zabrali (Uličný, K dejinám, 23–24. Uličný, Listina, 87).

Je zrejmé, že cisterciti v Bardejove sídlili už pred rokom 1247. Avšak ešte roku 1247 podľahali pod právomoc opáta v Koprzywnici. Vzhľadom k tomu, že cisterciťský kláštor v Koprzywnici vznikol roku 1185, usadenie cistercitov v Bardejove možno predpokladať začiatkom 13. storočia.

Nieto pochyb, že sa usadili na majetku uhorského kráľa, hoci iniciatívu, resp. súhlas kráľa možno pri tom iba predpokladať.

Ohľadne časového vzťahu medzi osadou Bardejov a cistercitmi možno uviesť, že názov Bardejov nezachytil nijakú súvislosť s cistercitmi. Z toho plynie, že je starší ako prítomnosť cistercitov v Bardejove. Bardejov bol dôležitou dedinou pri krajinskej ceste z Uhorska od Poľska a Haličska. Svedčí o tom skutočnosť, že touto cestou utekal pred Tatármi z Uhorska roku 1241 aj Daniel, haličské knieža.

O dlhšom pobyte cistercitov v Bardejove a jestvovaní kláštora pred rokom 1247 svedčí aj skutočnosť, že už pred rokom 1247 tunajším cistercitom patrili územné majetky ležiace južne od Bardejova, a to v doline Sekčova a Delne (40 km). Svedčí to aj o úsilí cistercitov preniknúť za uhorské pohraničie.

Cisterciti v Bardejove pôsobili len krátko. V 2. polovici 13. storočia bol Bardejov opäť kráľovským majetkom. Zostal po nich kláštor.

Vznik cisterciatského opátstva v Spišskom Štiavniku spadá do roku 1223, kedy generálna kapitula cistercitov súhlasila s vyslaním prvých mníchov do tunajšieho kláštora. Z toho vyplýva, že organizačné počiatky vzniku kláštora a opátstva sú trochu staršie. Iniciátorom vzniku opátstva bol Koloman, syn kráľa Ondreja II., ktorý poskytol územný majetok a postaral sa o postavenie pôvodného kláštora krátko pred rokom 1223. Prví cisterciti sa do tunajšieho kláštora presťahovali z kláštora v poľskom Wachecku (Vencko, 23–24. Sopko, 147).

Knieža Koloman daroval vznikajúcemu opátstvu rozsiahly majetok zaberajúci hornú časť doliny Hornádu a príľahlú južnú časť údolia Popradu. Vyplýva to z metácie, ktorú potvrdil roku 1260 kráľ Belo IV. V listine sa neuvádzajú dediny, ktoré tu už jestvovali. Takými boli Štiavnik, Vydrník, Spišská Teplica a Alczno. Obyvatelia týchto dedín od roku 1294 odovzdávali desiatok, ktorý dovtedy patril spišskému prepoštovi, štiavnickému opátovi (Szentpétery, č. 1239).

Na pôvodnom majetku kláštora vznikli postupne nové dediny. Okolo roku 1294 Hranovnica a Spišské Bystré, pred rokom 1321 Lučivná, pred rokom 1436 Kravjany ako roľnícke osady na zákupnom práve. Po roku 1531 sa vo Vikartovciach, ktoré už skôr jestvovali, usadilo sa nové obyvateľstvo na valaskom práve. Nové dediny vznikli z iniciatívy opátstva a za spolupráce so šoltýsmi (Csánki, 275. Fekete Nagy, 79–83).

Vzhľadom k trvalej iniciatíve spišských cistercitov pri vzniku nových dedín na ich majetku stal sa štiavnický kláštor najbohatším cisterciatským kláštorom na východnom Slovensku.

Cisterciáni mali kláštor v gemerskom Lipovníku už v polovici 12. storočia. Lipovnícke opátstvo bolo najstarším z cisterciatských na východnom Slovensku, pričom tunajší kláštor bol pravdepodobne najstarším na tomto území vôbec. Opátstvu určite patril Lipovník a zaiste aj susedné dediny. Zaniklo v 15. storočí (Csánki, 238).

KARTUZIÁNI

Kartuziáni utvorili novú rehoľu na zlome 11. a 12. storočia vo Francúzsku, sprísneným dodržiavaním benediktínskych regúl. Okrem modlitieb, mlčanlivosti, vegetariánstva sa zameriavali na ručné práce v záhradkách prípadne zbieranie a opisovanie kníh. Bývali po jednom v celách pozdĺž kláštorného múra, pri ktorých boli záhradky.

Kláštory mali na Skale útočišťa v chotári Letanoviec a Červený kláštor pri Lechnici a v Brezovičke.

Roku 1299 Jakub, spišský prepošt, daroval dedinu Letanovce kartuziánom. Na letanovskom majetku, na Skale útočišťa, ležiacej v horách Slovenského raja, vybudovali si kartuziáni v rokoch 1305–1307 kláštor zasvätený P. Márii, Jánovi Krstiteľovi a sv. Margite (Fekete Nagy, 85).

V 14. storočí nadobudli kartuziáni ďalšie majetky. Roku 1314 im daroval šľachtic Kokoš dedinu Rešov, ktorá kláštoru patrila do roku 1352. Od roku 1346 im patrila Vyšná Šuňava. Neskôr získali Arnutovce, Veľkú Frankovú, Rakúsy, Vlkovú a v 15. storočí majetky v Spišských Tomášovciach a Gánovciach.

Zbohatnutie kláštora postupne odviedlo mníchov od kartuziánskych princípov života natoľko, že vzbudzovali verejné pohoršenie. Napokon kláštor Jána Krstiteľa z popudu levočských mešťanov roku 1543 zbúrali. Mnísi sa uchýlili do Červeného kláštora. Dedina Letanovce pripadla spišskej kapitule (Csánki, 273. Pavlik, 53 až 54).

Kartuziánsky kláštor pri Lechnici zv. Červený kláštor vznikol ako filiálka kláštora vo Skaly útočišťa.

Roku 1319 šľachtic Kokoš daroval tomuto kláštoru dedinu Lechnicu, aby tu vznikol nový kláštor. Obdarenie kláštora bolo súčasťou trestu, resp. pokánia Kokoša za spoluúčasť pri zabití Teodora, syna Arnolda, prepošta krížovníkov v Chmeľove. Bol postavený v údolí sv. Antona a zasvätený P. Márii a Jánovi Krstiteľovi (Fekete Nagy, 240. Sopko, 150). Novému kláštoru zakrátko dal roku 1325 aj šoltýstvo v Lechnici. Ešte bohatší šľachtic Viliam Druget dal kláštoru Spišskú Starú Ves aj so šoltýstvom. Od roku 1352 kláštor samostatne spravoval prior, nezávisle od priora materského kláštora na Skale útočišťa.

Kláštor získal aj ďalší majetok vo Veľkej Lesnej a práva rybolovu v Dunajci a obchodovania s vínom, soľou, súknom bez mýtnych poplatkov v uhorsko-poľskom pohraničí. Kláštor v rokoch 1431 a 1433 vypálili husiti a v polovici 15. storočia jeho majetky poškodzovali bratrci.

Začiatkom 16. storočia získal kláštor ďalší majetok vo Veľkej Lesnej a dedinu Lesnicu. V prvej polovici 16. storočia patrili kláštoru majetky dedín Lechnica, Reľov, Veľká Franková, Spišská Stará Ves, Lesnica, Veľká Lesná, Haligovce a štyri majere.

Majetky kláštora z popudu spišského prepošta Andreja Bornemisu skonfiškoval kráľ Ferdinand I. a roku 1563 daroval aj s kláštrom spišskej kapitule (Csánki, 262, 373. Kútnik, 181 a n. Pavlik, 47–48).

Na hone Koscilek v chotári Brezovičky archeologický výskum odhalil základové a nadzákladové murivo ranogotického kostola a severne od neho základy pravdepodobne opevneného kartuziánskeho kláštora (Polla, 179).

Tunajší kláštor nepochybne vznikol krátko po roku 1307 z iniciatívy šľachtica Kokoša, syna Rikolfa, ktorý za prečin vraždy Teodora, syna Arnolda, bol povinný založiť šesť kláštorov. Avšak už roku 1329 Kokošov brat Ján dal kartuziánom zo Skaly útočišťa spišskú dedinu Klčov a kartuziáni sa zriekli Brezovičky v prospech Jána (Sedlák, 213–214. Wagner, 516). Z toho vyplýva, že pobyt kartuziánov a ich vlastníctvo Brezovičky sa roku 1329 skončili.

AUGUSTINIÁNI

Rád augustiniánov vznikol v 11. storočí. Jeho základné regúly boli odvodené z pokynov sv. Augustína. Mal dve vetvy združujúc svetských kanonikov a rehoľných kanonikov. Bol to kňazský rád, zameraný na pastorizačnú činnosť.

Augustiniáni mali kláštor vo Veľkom Šariši, Hrabkove, Bardejove a Spišskom Podhradí.

Najstaršia správa o augustiniánoch usadených vo Veľkom Šariši je v listine kráľa Ladislava IV. z roku 1274, ktorú poznáme len z registu. Vtedy kráľ daroval tunajším mníchom územný majetok a každoročne pšenicu a jačmeň z kráľovských sýpok (Wagner, 514).

Je zrejmé, že augustiniáni sídlili vo Veľkom Šariši už pred rokom 1274. Možno prišli z Poľska. Svedčí o tom skutočnosť, že kláštornú kaplnku zasvätili sv. Stanislavovi, martyrovi poľského pôvodu, ktorý bol kanonizovaný roku 1253.

O polohe pôvodného majetku vo Veľkom Šariši prípadne kláštora dodnes svedčí chotárný názov Barátoky. Okrem spomínaného majetku, ktorý získali roku 1274 neskôr získali ďalšie. Roku 1285 od kráľa Ladislava IV. dostali dedinu Záhradné.

Už začiatkom 14. storočia im patrilo pole v chotári Pečovskej Novej Vsi, ktoré má dodnes názov Mniše. Vlastnili to až do roku 1514, kedy ho predali šľachticovi Mikulášovi z Torisy (Csánki, 325).

Priore tunajšieho kláštora boli v 14. storočí často svedkami alebo porotcami dôležitých majetkových konaní medzi šarišskými šľachticmi, prípadne pri rie-

šení záležitostí šarišských fár. Pri takých príležitostiach zvyčajne vydávali listiny.

Augustiniánsky kláštor vo Veľkom Šariši bol spoločensky najvýznamnejším kláštorom v Šarišskej stolici v 14. storočí. Sídlil vo vtedajšom administratívnom centre Šarišskej stolice.

Okolo roku 1334 vznikol kláštor (sv. Ducha) augustiniánov v Hrabkove. Dal ho postaviť šľachtic Mikuláš z Perína a obdaril ho majetkom Hrabkova. Neskôr, od roku 1361 miesto Hrabkova patrili kláštoru Chmiňany až do polovice 16. storočia. Augustiniáni pôsobili v Hrabkove do reformácie. Opustený kláštor začiatkom 2. polovice 16. storočia zbúrali (Uličný, Osídlenie, 170).

Augustiniáni sa usadili v Bardejove údajne roku 1380 (Špirko 2, 61). Isté je, že roku 1400 tu mali nielen kláštor, ale aj kostol (Mályusz, II-1, č. 711). Jankovič sa domnieval, že augustiniánov povolalo a dotovalo mesto, keďže v 15. storočí bolo svetským patrónom kláštora (Dejiny Bardejova, 99). Avšak usadzovanie augustiniánov bolo neobvyklé v mestskom prostredí. Z toho možno predpokladať, že augustiniáni sa tu usadili koncom 13.–1. pol. 14. storočia, kým Bardejov ešte nebol rozvinutým mestom.

Okolnosti vzniku kláštora augustiniánov v Spišskom Podhradí sú doteraz nejasné. Isté je, že tu v 15. storočí (pred r. 1442) kláštor jestvoval. Zasvätený bol sv. Alžbete (Csánki, 255).

Z hľadiska rozsahu pozemkového vlastníctva mali augustiniáni málo majetkov. Podstatne menej ako kláštory predchádzajúcich rádo.

PREMONŠTRÁTI

Rád premonštrátov vznikol začiatkom 12. storočia vo Francúzsku. Jeho reguly vychádzali z pokynov sv. Augustína so zameraním na povinnosti kanonikov a mníchov pri pastorácii a pestovaní vedy. Premonštráti sa najvýraznejšie prejavili v rozšírení a povznesení súdobej vedy a kultúry. Boli najvýznamnejším rádom z augustiniánskych reholí.

Kláštory mali v Jasove, Lelesi a Nižnej Myšli.

Jasovský kláštor premonštrátov vznikol ako filiálka kláštora vo Veľkom Varadíne, ktorý vznikol okolo roku 1130. Keďže jasovský kláštor roku 1171 už jestvoval, ba časť tunajších mníchov sa vtedy presídlila do nového kláštora v Garábe, vznik jasovského kláštora spadá do polovice 12. storočia (Oszvald, 243).

Vznikol nepochybne z iniciatívy uhorského kráľa. Uhorskí králi napokon aj v 13.–14. storočí obdarúvali kláštor a boli jeho svetskými patrónmi. Kláštor zasvätený sv. Jánovi Krstiteľovi vznikol v údolí Bodvy, ktorým tiahla cesta do Spiša, v blízkosti staršieho Jasova.

Jasovský prepoš a konvent pôsobili od polovice 13. storočia ako hodnoverné miesto. Mali právo vydávať verejnoprávne platné listiny.

Pôvodným majetkom kláštora bolo rozsiahle, zväčša zalesnené územie strednej a hornej časti doliny Bodvy a príľahlá časť doliny Smolníka, ktorú neskôr kláštor stratil (okolie neskoršieho Smolníka a Štósu). Už pred rokom 1255 na ňom jestvovali okrem Jasova aj Debraď, Ofšovany a Rudník. Neskôr, v 1. pol. 14. storočia vznikli Poproč, Medzev ako banícke dediny (Csánki, 226. Varsik, II, 221 a n.).

Kláštoru patrili aj menšie majetky v Abovskej a Gemerskej stolici.

Najvýznamnejším majetkom bol Jasov, ktorý sa od začiatku 14. storočia vyvíjal ako banské mestečko. Kláštor roku 1290 získal od Ondreja III. právo dolať drahé aj užitočné kovy na svojich majetkoch. Z baníckej činnosti mešťanov a poddaných mal kláštor nepochybne najväčšie príjmy. V orientácii na baníctvo bol jasovský kláštor jediným svojho druhu na východnom Slovensku.

Kláštor premonštrátov v Lelesi, zasvätený sv. Krížu vznikol okolo roku 1190

z iniciatívy vacovského biskupa Boleslava (1188–1212). Založenie kláštora potvrdil a majetkom obdaril kráľ Belo III. (1173–1196). Zakladaciu listinu dal zničiť kráľ Imrich (1196–1204), ktorého za taký prečin pokarhal roku 1199 pápež Inocent III. (Oszvald, 245. Varsík, I, 125).

Až roku 1252 kráľ Belo IV. svetské patronátne právo nad kláštrom daroval šľachticovi Andrejovi synovi Mikuláša.

Od 2. polovice 13. storočia prepošt a konvent pôsobili ako hodnoverné miesto pre Zemplín a okolité stolice.

Vývin majetkovej držby leleského prepošstva v 12.–14. storočí bude možné spoľahlivo načrtnúť až po dôkladnej obsahovej kritike falšovanej listiny z roku 1214 (Marsina, 144).

Aj teraz je však nesporné, že jedným z pôvodných majetkov kláštora bol Leles, pri ktorom vybudovali kláštor. V 15. storočí patrili prepošstvu mestecká Leles, Kráľovský Chlmec, Veľké Kapušany a celé, resp. časti okolitých dedín Poľany, Kapaňa, Čierna, Malý Horeš, Slavkovce, Vysoká nad Uhom, Ruská, Lekárovce, Maťovce, Bajany a ďalších 6 dedín v Uzskej, Berežskej a Sabolčskej (mimo Slovenska). Z počtu, druhu a rozsahu majetkov vyplýva, že leleské prepošstvo malo najviac poľnohospodárskych majetkov v porovnaní k iným rehoľným inštitúciám na východnom Slovensku (Csánki, 374, 404, 425, 537).

Kláštor sv. Mikuláša v Nižnej Myšli vznikol pred rokom 1288. V rokoch 1288–1297 bol jeho prepoštom Michal, z drienovskej vetvy Abovcov. Iniciátormi vzniku kláštora a jeho pôvodnými obdarovateľmi boli pravdepodobne šľachtici Abovci (Varsík, I, 392).

K pôvodným, resp. najstarším majetkom kláštora patrila Nižná Myšľa, Vyšná Myšľa, Bologd, pol Brestova a Mirkoviec, napokon Köröm v južnom Zemplíne (MER), ktoré patrili kláštoru už pred rokom 1325. Neskôr, v rokoch 1390–1435 patrili prepošstvu majetok v Ďurďošíku, od roku 1398 v Oľšavanoch a od roku 1435 v Janovíku (Csánki, 229, 323. Varsík, III, 98, 100).

Myšlianskemu prepoštovi patrilo podstatne menej majetkov ako jeho rádo-
vým druhom v Jasove a Lelesi.

KRÍŽOVNÍCI

Začiatkom 12. storočia vznikol v Jeruzaleme podľa augustiniánskych regúl rád križovníkov, strážcov božieho hrobu. Ich pôvodným poslaním bola ochrana božieho hrobu a pútnikov. Neskôr sa rozšírili v Európe.

Na východnom Slovensku mali kláštory v Gaboltove, Chmeľove, Lendaku a Huncovciach.

O križovníkoch usadených v Gaboltove je jediná priama správa z roku 1247. Vtedy kráľ Belo IV. potvrdil obnovenie chotárnych znakov majetkov kláštora bardejovských cistercitov. Pri opise priebehu chotára ich pôvodného majetku okolo Bardejova je zápis, že časť západného okraja tohto majetku susedí s majetkom križovníkov usadených v Gaboltove. Je pravdepodobné, že aj názov potoka tečúceho od severu do Tople západne od Bardejova, zvaného Mníchov potok súvisí s pobytom križovníkov v Gaboltove a ich vlastníctvom majetku v údolí tohto potoka. Napokon istá časť v katastri susednej dediny Zlaté má doteraz názov Mníchov (Uličný, Listina, 92, 95).

O jestvovaní kláštora križovníkov v Gaboltove okolo roku 1247 nemožno pochybovať. Vzhľadom k času usadenia križovníkov v Chmeľove, ktorý leží 30 km južnejšie od Gaboltova predpokladáme, že v Gaboltove sa križovníci usadili okolo roku 1200 na kráľovskom majetku blízko staršej dediny Gaboltov, ležiacej v údolí, ktorým tiahla krajinská cesta z doliny Tople na sever do Poľska. Názov dediny

Gaboltovej nemá nijakú súvislosť s krížovníkmi a je nepochybne staršieho pôvodu.

Krížovníci Gaboltovej opustili pravdepodobne začiatkom 2. polovice 13. storočia, podobne ako cisterciiti Bardejov. Kláštor spustol a ich majetok pripadol kráľovi.

V doterajšej odbornej literatúre trvá jednoznačné presvedčenie, že krížovníkov v Chmeľove usadil, majetkami a právami obdaril roku 1212 kráľ Ondrej II. (Varšik, I, 124. Sopko, 149). Hoci aj my vychádzame z tej istej listiny, napriek tomu prichádzame k názoru, že krížovníci v Chmeľove sídlili už pred rokom 1212 a roku 1212 im Ondrej II. daroval ďalšie, susediace územné majetky pozostávajúce z polí a lesov, a výsadné práva. V darovacej listine sa totiž nepíše o darovaní majetku Chmeľov, ale menovite iba o majetku Zimná studňa, ležiaceho západne a majetku Medzianky, ležiaceho východne od Chmeľova (Masina, 136). Prvotným majetkom a sídlom krížovníkov bol však Chmeľov, čo sa prejavilo a zostalo aj v jeho maďarskej (Zend Kerezt) a latinskej (Sancta Crux) paralele názvu v 14. až 15. storočí. Názov Zimnej studne ani Medzianok nič podobného nezachytili.

Krížovníci prišli do Chmeľova z Poľska. Chmeľovskí krížovníci počas pobytu v terajšom kláštore patrili pod kompetenciu krížovníckeho prepošta v poľskom Miechove. Keďže miechovský kláštor bol dotovaný roku 1162, a v Chmeľove boli krížovníci pred rokom 1212, usadenie a prvotné dotovanie v Chmeľove spadá do zlomu 12.–13. storočia.

Z hľadiska vývinu osídlenia Chmeľova a Medzianok je rozhodujúce, že jestvovali pred usadením krížovníkov v Chmeľove. Doteraz najzávažnejším argumentom je skutočnosť, že v slovenskom názve Chmeľova sa prítomnosť krížovníkov vôbec neprejavila. V opačnom prípade by Chmeľov dostal pravdepodobne názov Sv. Kríž, čo sa však nestalo.

Od roku 1212 patrilo krížovníkom súvislý majetkový celok, na ktorom jestvoval Chmeľov, Medzianky a nepochybne aj Radvanovce. Krížovníci tento majetok postupne strácali v dôsledku rozpínavosti šľachtickej rodiny z blízkeho Chmeľovca a Abovcov. Zdá sa, že aj kráľovič Štefan ich nemal v priazni, ba ani krakovské knieža Vladislav, ktorí obdarovali svojich politických prívržencov majetkami krížovníkov. Tieto a možno aj iné okolnosti vplývali na rozhodnutie krížovníckeho prepošta v Miechove, ktorý sa rozhodol stiahnuť krížovníkov z Chmeľova. Roku 1313 vymenil tunajší majetok za majetok Lendak s Kokošom a Jánom synmi Riholfa. V dôsledku výmeny sa krížovníci z Chmeľova odsťahovali do nového kláštora v Lendaku.

Vznik kláštora krížovníkov v Lendaku bol dôsledkom výmeny majetkov roku 1313 medzi krížovníkmi reprezentovanými miechovským prepoštom a šľachticmi Kokošom a Jánom synmi Riholfa. Podľa dohody získali krížovníci lendacký majetok a v Lendaku si vybudovali nový kláštor. Patrili im aj susedné dediny Kehel a Hanušovce (Csánki, 273. Fekete Nagy, 238. Pavlik, 50–51. Sopko, 150).

Osudy kláštora krížovníkov v Huncovciach zostávajú nejasné. Vznikol pravdepodobne z iniciatívy šľachtica Kokoša, podobne ako Červený kláštor začiatkom 14. storočia (Špirko, I, 368. Kútnik, 181).

KARMELITI

Rád karmelitov vznikol začiatkom 13. storočia. Pôvodné stanovy zaväzovali členov rehole k najprisnejšej chudobe, mlčanlivosti a zdržovania sa požívania mäsa. Zakrátko však došlo k zmierneniu stanov a pôvodne pustovnícky život sa zmenil v kláštorný. Karmeliti boli žobrávou rehoľou.

Kláštor mali iba v Prešove.

Staršia literatúra ich prítomnosť v Prešove udáva rokom 1288, čo sa nepoda-

rilo overiť (Špirko, I, 368). Do Prešova prišli z Poľska a podliehali pod poľského provinciála. Až koncom 14. storočia prešli pod právomoc provinciála hornonemeckej a uhorskej provincie, ktorý sídlil vo Viedni.

Z darov a závetí prešovských mešťanov a šarišskej šľachty získali v 14. až 15. storočí drobné hnutelné a nehnuteľné majetky. Začiatkom 16. storočia im patrili napr. aj krčmy, v ktorých predávali víno z vlastných viníc. Kláštor mali na Slovenskej ulici pri staršom kostole sv. Trojice, na mieste neskoršieho františkánskeho kláštora (Dejiny Prešova I, 103).

ANTONITI

Rehoľa antonitov bola založená vo Francúzsku začiatkom 13. storočia, aby jej členovia ošetrovali nemocných.

Na východnom Slovensku mali kláštor v Spišských Dravciach.

Doteraz sa nepodarilo presnejšie zistiť, v ktorých rokoch bol postavený kláštor antonitov v Spišských Dravciach. Autori uvádzajú rámcovo 80. roky, resp. koniec 13. storočia. Nevedno tiež, kto bol iniciátorom umiestnenia antonitov v tejto dedine. Mnisi sa venovali ošetrovaniu chorých v okolí, k čomu im pravdepodobne slúžila aj nemocnice pri kláštore (Csánki, 256. Fekete Nagy, 191. Špirko, I, 368).

FRANTIŠKÁNI

V 20. rokoch 13. storočia vznikol rád františkánov alebo minoritov. Stanovy ich zaväzovali k chudobe, práci a kázaniu. Rehoľa, resp. kláštory nesmeli mať pozemkový majetok, prípadne trvalé príjmy. Mnisi mali žiť len z milodarov. Kláštory mali zväčša v mestách a zameriavali sa na spovedanie a kázanie. Zostali žobravou rehoľou.

Kláštory mali v Levoči, Krížovanoch, Vranove a Humennom.

V súvislosti s usadením františkánov v Levoči sa uvádza rok 1308 a podpora šľachtica Ladislava Donča na výstavbu kláštora a kaplnky. Dejiny Levoče ich prípadné majetky neuvádzajú (Špirko, II, 61. Suchý, 85).

Vznik kláštora františkánov v Krížovanoch spadá do rokov okolo roku 1340. Kláštor dal postaviť šľachtic a vlastník Krížovian Mikuláš z Perína. Pápež Beňadik XII. súhlasil, aby sa v kláštore usadilo 12 františkánov. Františkáni mali pôsobiť nielen v Krížovanoch, ktoré sa vyvinuli na mestečko, ale aj v okolí, najmä medzi údajne rusínskym (pravoslávny) obyvateľstvom (Uličný, Osídlenie 167).

Osudy kláštora v 15. storočí zostávajú nejasné.

Kláštory františkánov jestvovali aj v 15. storočí vo Vranove a Humennom. Vznikli nepochybne z iniciatívy feudálnych pánov týchto mestečiek (Csánki, 337, 340).

Sotva možno pochybovať, že by mešťania v závetiach neboli darovali kláštorom františkánov drobné príjmy. Nenadobudli však také pozemkové majetky, aby predstavovali čo len drobných, resp. stredných feudálnych vlastníkov.

KLÁRISKY

Klárisky boli ženskou odnožou františkánov.

Kláštor mali v Kežmarku (Špirko, I, 368).

DOMINIKÁNI

Rád dominikánov vznikol v druhom desaťročí 13. storočia. Jeho reguly vy-

chádzali z augustiniánskych a premonštránskych ustanovení. Dominikáni sa zamerali najmä proti súdobým herézam predovšetkým kazateľskou činnosťou. Boli žobravou rehoľou a vynikali vzdelanosťou. Účinkovali najmä v mestách.

Kláštory mali v Košiciach a Gelnici (Csánki, 251. Špirko, I, 368; II, 61).

Košickí aj gelnickí mešťania v 14.–15. storočí zaiste obdarili miestne kláštory drobnými príjmami, resp. územnými majetkami. Avšak doterajší stav spracovanie dejín týchto miest neposkytuje o tom uspokojivé poznatky.

PAVLÍNI

Rád pavlínov vznikol začiatkom 14. storočia podľa zásad sv. Augustína. Pavlíni tvorili jediný rád uhorského pôvodu. V Trebišove im dal postaviť kláštor roku 1502 Imrich z Perína, vlastník trebišovského panstva. Okrem polí a záhrad v Trebišove dostali aj tri dediny v južnom Zemplíne (Olaszi, Sára, Zsadány v MLR). Od roku 1514 mali v záložnej držbe dedinu Vojčice. Rýchle zbohatnutie kláštora nemalo dlhé trvanie. Imrichov syn Peter, prívrženec reformácie dal roku 1530 pavlínov z Trebišova vyhnať a časť ich majetkov pripojil k trebišovskému panstvu. Zakrátko jeho syn Gabriel dal dokonca kláštor zbúrať a zabral aj ostatné majetky pavlínov (Dejiny Trebišova 132).

Záverom treba zhrnúť uvedené poznatky z hľadiska sídlíštného a hospodárskeho.

Všetky cirkevné inštitúcie jestvujúce na východnom Slovensku priamo ovplyvnili sídlíštnú situáciu, lebo tu mali svoje sídla. Rozdiel v ich zástoji je v tom, že kým niektoré napr. sídlo spišského prepošta, farské kostoly medzi dedinami, kláštory kartuziánov vznikli mimo resp. vzdialené od sídlisk, tak kláštory benediktínov, cistercitov, augustiniánov, premonštrátov a križovníkov vznikli v blízkosti resp. pri starších dedinách, napokon kláštory karmelitov, františkánov, dominikánov a pavlínov vznikli v areáloch miest a mestečiek.

Nepriamu účasť pri vzniku nových dedín mali len niektoré kláštory. Z ekonomického záujmu cistercitov v Spišskom Štiavniku a za organizačnej pomoci šoltýsov vznikli nové dediny na kláštorom majetku v hornej časti doliny Hornádu, ktoré vybuďovali roľníci resp. valasi. Taký istý záujem viedol jasovských premonštrátov pri vzniku banických dedín v susedstve Jasova.

Z hospodárskeho hľadiska treba rozlišovať vplyv agrárny a rozsah vlastných majetkov.

V agrárnom zmysle zaiste sa prejavila iniciatíva z kláštorov benediktínov a cistercitov pri rozširovaní pestovanie viniča, pšenice a iných plodín, prípadne v dôkladnejšom obrábaní pôdy a pod. avšak skutočné výsledky týchto snáh nemožno zo zachovaných prameňov uspokojivo zistiť.

Z vlastníckeho hľadiska rozsahu pôvodných, nadobudnutých prípadne odňatých majetkov vyplýva, že feudálnym vlastníkom najrozsiahlejších majetkov bol spišský prepošt. Rozsiahle majetky patrili aj benediktínom z Krásnej n. Hornádom, cistercitom zo Spiš. Štiavniku, kartuziánom zo Skaly útočišťa a Červeného kláštora, premonštrátom z Jasova a Lelesa. Menej majetkov patrilo premonštrátom z Nižnej Myšle, križovníkom z Chmeľova a pavlínom z Trebišova. Ostatným kláštorom patrili len drobné majetky.

Prameny a literatura

- Csánki, D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest 1890.
Dejiny Bardejova. Košice 1975.
Dejiny Prešova 1, 2. Košice 1965.
Dejiny Trebišova. Košice 1982.
Fekete Nagy, A.: A Szspesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest 1934.
Kútnik, J.: K predkartuziánskym dejinám Červeného kláštora. In: Nové obzory 8, (1966), 176–193.
Mályusz, E.: Zsigmondkori oklevéltár I, II. Budapest 1951–1958.
Marsina, R.: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava 1971.
Oszvald, F.: Adatok a magyarországi premontréick Árpád – kori történetéhez. In: Művészettörténeti értesítő VI–2, 3, (1957), 231–254.
Pavlik, E.: Zamagurskí zemepáni. In: Spiš 1, (1967), 37–56.
Polla, B.: Zisťovací historicko-archeologický výskum v Brezovičke. In: Vlastivedný časopis XIII, (1964), 179–180.
Sedlák, V.: Regesta diplomatica et epistolaria Slovaciae I. Bratislava 1980.
Sopko, J.: K poľsko-slovenským kultúrnym stykom do polovice 15. storočia. In: Historické štúdie XV, (1970), 139–158.
Suchý, M.: Dejiny Levoče I. Košice 1974.
Szentpétery, I.: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I. Budapest 1923–1930.
Špirko, J.: Cirkevné dejiny I, II. Martin 1943.
Uličný, F.: K dejinám Bardejova v 13. a 14. storočí. In: Šarišské múzeum 2, (1969), 23–36.
Uličný, F.: Listina Bela IV. z roku 1247 o majetkoch bardejovských cistercitov. In: Slovenská archivistika XIV–1, (1979), 87–98.
Uličný, F.: Osídlenie Šariša v 13.–14. storočí. In: Nové obzory 13, (1971), 133–206.
Varsik, B.: Osídlenie Košickej kotliny I–III. Bratislava 1964–1977.
Vencko, J.: Dejiny štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok 1927.
Wagner, C.: Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Bratislava, Košice 1970.

Zusammenfassung

Der Anteil der kirchlichen Institutionen an der Entwicklung der Besiedlung und Wirtschaft der Ostslowakei im 12.–16. Jahrhundert

Die Kircheninstitutionen, welche in der östlichen Slowakei ihre Sitze hatten, beeinflussten die dortige Siedlungssituation unmittelbar. Der Unterschied beruhte nur darin, daß manche, wie zum Beispiel der Sitz des Zipser Probstes, die zwischen Dörfern liegenden Pfarrkirchen und die Klöster der Kartäuser außerhalb oder weit entfernt von Siedlungen lagen, während die Klöster der Benediktiner, Zisterzienser, Augustiner, Prämonstratenser und Kreuzherren inmitten oder zumindest in der Nähe bestehender älterer Dörfer lagen, abgesehen von den Karmeliter-, Franziskaner-, Dominikaner- und Paulinerklöstern in den Arealen der großen und kleineren Städte.

Mittelbar beteiligt an der Entstehung neuer Dörfer waren nur manche Klöster. Im Feld des ökonomischen Interesses der Zisterzienser von Spišský Štiavnik und mit der organisatorischen Hilfe der Schulzen entstanden neue Dörfer auf den Klostergebütern im oberen Teil des Hornádbeckens. Auch die Prämonstratenser von Jasov verfolgten bei der Entstehung der Bergbaudörfer in der Nachbarschaft Jasovs wirtschaftliche Interessen.

Vom ökonomischen Standpunkt hat man die landwirtschaftliche Einflußnahme und den Umfang des Eigenbesitzes zu unterscheiden. In landwirtschaftlicher Hinsicht äußerte sich eine Initiative der Benediktiner- und Zisterzienserklöster zur Ausweitung des Reben- und Weizenbaus, eventuell auch zur gründlicheren Bodenbestellung. Die tatsächlichen Ergebnisse dieser Bemühungen lassen sich jedoch nach den erhaltenen Quellen kaum mehr feststellen.

Vom Standpunkt des Eigentums und Umfangs der ursprünglichen, erworbenen, eventuell enteigneten Güter war der Zipser Probst der feudale Besitzer der umfangreichsten Güter. Bedeutende Güter gehörten auch den Benediktinern aus Krasná nad Hornádom, den Zisterziensern aus Spišský Štiavnik, den Kartäusern aus Skala útočišťa und Červený kláštor, den Prämonstratensern aus Jasov und Leles. Weniger Eigentum besaßen die Prämonstratenser aus Nižná Myšl, die Kreuzherren aus Chmeľov und die Pauliner aus Trebišov. Den übrigen Klöstern gehörten nur kleine Güter.

